

02/03 18-008-93 ISBN 80-7108-064-0

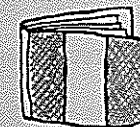
DEMOKRACIE A TOTALITARISMUS

RAYMOND ARON

RAYMOND ARON
DEMOKRACIE
A
TOTALITARISMUS

ATLANTIS

A jak se může člověk přiznat ke zločinům, které nespáchal? Jediným způsobem, následkem použití fyzických metod nátlaku, mučení vedoucím až ke stavu bezvědomí, duševního rozkladu, ztráty lidské důstojnosti. Tak se dosahovalo přiznání.¹²

Třetí teorie obsahuje nepochybně největší část pravdy, nevylučuje však zcela ani teorie předcházející.

Psychologie žalobců byla zvláštní. Vyšetřující soudcové věděli, že přiznání byla vymyšlena, nemohli věřit doznáním, o nichž předstírali, že je berou vážně. Ti, kteří se doznávali, věděli, že jejich vyšetřovatelé jim nevěří. Ten, kdo inscenoval všechny tyto procesy, nemohl nevědět, že dal sám příkaz vytvořit neskutečný svět. A přece státní moc a policie dokázaly, že se celý svět ptal po skutečnosti této neskutečnosti. Nikdo se nenechal zcela oklamat, ale málokdo měl odvahu říci anglicky *nonsense* (nesmysl) nebo francouzsky *mensonge! mensonge! mensonge!* (lež, lež, lež). A co je ještě více udivující, tento svět hrůzných fikcí nebyl prostě odporný a podlý. Jistým způsobem přitahoval nebo v každém případě fascinoval, protože tam mělo všechno svůj význam, nic se nedělo náhodně. Hluboké dějinné síly splývaly s konflikty tříd a se spiknutími jednotlivců. Hegelova dialektika vyústila v policejní šílenství a každý se ptal po důvodech této tragické šaškárny. Nikdo se neodvážil říci jako N. Chruščov: generální tajemník ruské komunistické strany byl obětí psychózy podezírání a nakonec viděl v samém maršálu Vorošilovi agenta Intelligence Service.

12 Rossi, A., o.c., str. 10.

TOTALITARISMUS

Předcházející kapitola končila rozborem jednoho z nejvíce znepokojujících jevů sovětského režimu v jistých obdobích, totiž kombinace ideologické zbesilosti a policejního teroru. Dvě období to ukazují, dá-li se to tak říci, nejdokonaleji: období 1934–1938 a 1949–1952. Dnes se ví, a ví se to díky samému N. Chruščovovi, že Stalin v roce, který předcházela jeho smrti, připravoval velikou čistku, která měla být srovnatelná s čistkou z let 1936–1937. Bylo by však nespravedlivé posuzovat sovětský režim jako celek a jeho dílo jen podle jevu policejního teroru, ale ten měl, jak se mi zdálo, reálný dosah.

Tajná zpráva N. Chruščova skýtá jedinečnou ilustraci Montesquieuovy teorie despotismu, teorie, podle níž je principem despotismu strach – zákeřný strach, který postupně zachvacuje všechny jednotlivce nějaké společnosti kromě jediného. Sám N. Chruščov si v daném okamžiku klade otázku: Proč jsme nic neudělali? A odpovídá s upřímností a naivitou: Nemohli jsme nic dělat. Když jsme byli povoláni k Nejvyššímu pánu, nikdy jsme nevěděli, zda se s námi chce poradit o nějakém důležitém rozhodnutí, či nás uvrhnout do hladomoren Lubjanky. Tento fenomén všeobecného strachu se rozšířil v režimu zrozeném z nejvznešenějších tužeb lidstva.

Teror, který by byl jako revoluční teror všedním jevem, rozvinul se dvacet let po převzetí moci; nepostihoval pouze protivníky režimu, skutečné nebo potenciální, nýbrž lidi, kteří mu byli věrní. Nakonec se tento teror maskoval ceremoniály doznání, které byly samy o sobě něčím mimořádným, protože rozhodně zneuctívaly režim sám. Kdyby se totiž byla brala doslova doznání bývalých Leninových druhů nebo obvinění vznesená proti generálům, kteří veleli Rudé armádě, byl by svět nucen věřit, že tento režim byl ovládán – nebo ještě ovládán je – lidmi, kteří proti němu konspirovali nebo kteří zrazovali ve prospěch cizí mocnosti. Kdyby se bylo věřilo doznáním, byla by obžalovací řeč proti režimu strašná. Jestliže se jim nevěřilo, jak posuzovat režim, který nutí lidi, aby se přiznávali k nespáchaným zločinům? Konečně nebylo možno se neptat: Kde je skutečnost? Kde je ideologie? Čemu věří vůdcové, nejvyšší vůdce, střední vůdcové a masy? Jedna osoba a pouze jediná osoba rozhodovala o osudu všech ostatních, pokrývala je slávou nebo je zahrnovala hanbou, proměňovala věrné služebníky režimu ve zrádce. Ale právě proto, že tento muž byl pánem nad životem a smrtí všech, nemohl sám věřit v nads skutečno,

kteřé chtěl vnutit ostatním, a ti mohli sotva věřit více. Nakonec se žilo v podivném světě, který dával každé události smysl, ale jako celek byl absurdní.

V tomto okamžiku to svádí k odmítnutí ideologie jako pouhé formy a k závěru: už existovala pouze jediná skutečnost, skutečnost despotismu, dokonce despotismu jedince, zbytek byla kamufláž, která nikoho nemůže zmýlit.

Osobně si myslím, že by nebylo správné, dokonce ani v tomto krajním případě, odmítat ideologii. Faktem je, že tyto patologické formy despotismu nejsou myslitelné mimo ideologické třeštění, dokonce i když vyvolává u většiny spíše skepsi než víru.

V čem spočívá fenomén totalitarismu? Tento jev, jako všechny společenské jevy, zavádá příčinu k četným definicím podle stanoviska, které pozorovatel zaujímá. Zdá se mi, že je tu pět základních prvků:

1. Fenomén totalitarismu patří k režimu, který poskytuje jedné straně monopol na politickou činnost.

2. Monopolní strana je vedena nebo vyzbrojena ideologií, které přikládá absolutní autoritu a která se v důsledku toho stává oficiální státní pravdou.

3. K šíření této oficiální pravdy si pak stát vyhrazuje dvojí monopol, monopol prostředků násilí a monopol prostředků přesvědčování. Všechny komunikační prostředky, rádio, televize, tisk, jsou řízeny a ovládány státem a těmi, kdo ho zastupují.

4. Většina ekonomických a profesních aktivit je podřízena státu a stává se jistým způsobem součástí státu samého. Protože stát je neoddělitelný od své ideologie, je většina ekonomických a profesních aktivit zařazena oficiální pravdou.

5. Protože všechno je státní činnost a protože každá činnost je podřízena ideologii, je chyba, které se někdo dopustí v ekonomické nebo profesní činnosti, současně chybnou ideologickou. Odtud vyplývá nakonec politizace, ideologické přehodnocení všech možných chyb jednotlivců a jako závěr teror policejní i ideologický.

Rozumí se samo sebou, že v definici totalitarismu je možno považovat za základní buď monopol strany, nebo ideologický teror. Fenomén je dokonalejší, když jsou všechny tyto prvky spojeny a plně uskutečněny.

Těchto pět prvků, které jsem vyjmenoval, bylo spojeno během třicátých let, v období 1934–1938; znovu tomu tak bylo během čtyřicátých let, mezi lety 1948 a 1952. Lze pochopit, proč mohly být tyto elementy spojeny. V případě sovětského zřízení patří monopol strany a monopol ideologie k samé podstatě bolševismu a jeho revoluční vůli. Centralizace prostředků síly a přesvědčování je vázána na ideu monopolu jedné strany uvnitř státu. Etatizace ekonomických aktivit je výrazem komunistického učení. Mezi prvky, které jsem vyjmenoval, jsou snadno pochopitelné vazby. Pokud jde o vyústění, o ideologický teror, lze jej pochopit právě

vzhledem k ostatním elementům, totiž k monopolu strany, ideologie a prostředků přesvědčování a k etatizaci individuálních aktivit.

Bylo by nesprávné směřovat *pochopitelnost* a *nutnost* jejich spojení. Lze chápat, že tyto různé elementy jsou spojeny, ale fakt, že v řadě případů tomu tak je, nedokazuje, že spojeny vždy být musí a že každý režim monopolní strany musí vyústit do této krajní formy teroru. Pokud jde o totalitarismus, jsou tu ve skutečnosti tři základní otázky:

1. Do jaké míry jde o jev historicky jedinečný, či o opakování jevů historicky již známých?

2. Do jaké míry je nebo není sovětský totalitarismus srovnatelný s totalitarismem jiných režimů, zvláště s totalitarismem režimu nacionálně socialistického?

3. Do jaké míry je režim jediné strany nebo totálního plánování odsouzen k totalitarismu?

Posuďme nejdříve tuto poslední otázku.

Ve 20. století existují autoritativní režimy, které nejsou režimy jediné strany, a existují režimy jediné strany, které se nestaly totalitními, které nerozvíjejí oficiální ideologii a které nechtějí pomocí své ideologie modelovat všechny aktivity. Existují režimy jediné strany, kde stát neabsorbuje společnost a kde ideologie nemá takovou šílenou expanzi, jakou můžeme pozorovat v režimu sovětském. Pravda je, že každý režim jediné strany v industriálních společnostech obsahuje *nebezpečí* totalitního vývoje. Industriální společnosti jsou společnostmi městské. Vládcové se musí obracet na ovládané a zdůvodňovat svou autoritu. Nedovolávají se tradiční legitimity, nemají žádné zdůvodnění pro to, proč jsou u moci, nenabízejí zdůvodnění, které by bylo mimo diskusi, jsou nuceni vysvětlovat, proč a čím jménem poroučejí. Ovšem každý vládce v režimu jediné strany je nucen v jistém bodě diskusi zastavit, a to tehdy, kdy se diskuse stává zájímavou. Lze diskutovat o spoustě otázek kromě jediné: Proč nemají lidé právo organizovat se v jiné straně, než je strana jediná? Z toho nevyhnutelně pramení snaha, která vede šéfy jediné strany k zdůvodňování svého monopolu. K tomu stačí jakákoli ideologie (lidé nebyli nikdy vybíraví, pokud jde o kvalitu ideologií), ale je třeba nějaké ideologie, kterou si vypracují, kterou vnutí, která se stává stále agresivnější.

Byla tu nicméně fašistická Itálie, režim jediné strany, který nikdy nepoznal ani ideologické bujení, ani totalitní jevy srovnatelné se sovětskou velkou čistkou nebo s výstřelky posledních let hitlerovského režimu. V obou případech, kdy se mluví o totalitarismu, se mi zdá, že podstatným jevem, původní příčinou je sama revoluční strana. Režimy se nestaly totalitními nějakým postupným vývojem, ale v důsledku původního záměru, snahy od základů přeměnit existující řád podle nějaké ideologie. Revoluční strany, které dospěly k totalitarismu, mají společné rysy: rozsah ambicí, radikalismus postojů a extremismus prostředků.

Dovolují tyto podobnosti srovnávat oba totalitarismy a vidět v nich dva druhy téhož rodu?

Vyvinuly se dvě protikladné argumentace, jedna, která popírá příbuznost obou režimů, a druhá, která ji potvrzuje. Jedna i druhá se mí zdají ve většině případů neuspokojivé nebo přinejmenším nepřesvědčivé.

Jaké jsou argumenty těch, kdo popírají příbuznost obou totalitarismů?

První rozdíl je v sociálním složení komunistické a nacionálně socialistické strany. Tento argument je nepopíratelný. V Německu bylo sociální složení obou stran opravdu velmi odlišné; řada dělníků hlasovala pro nacionálně socialistickou stranu, ale velká většina průmyslových dělníků hlasovala až do konce buď pro stranu sociálně demokratickou, nebo pro stranu komunistickou.

Vnucuje se však jedna výhrada. V Německu existovaly v letech, která předcházela převzetí moci Hitlerem, dosti četné přestupy od jedné z těchto dvou stran ke druhé. I když je sociální původ členů stran různý, psychologické založení členů se vždy neliší. Existují společné postoje, které nejsou v rozporu s rozdílností sociálního původu.

Ale to není podstatné. Připustíme, že sociální složení členstva je odlišné. Záleží však na tom, zda není možné, i když členové pocházejí z různých společenských tříd, vyvolat podobné jevy. To, že sociální původ členstva je jiný, neodpovídá na danou otázku. Ti, kdo tvrdí, že oba režimy jsou příbuzné, říkají, že přes rozdíl v sociálním původu členstva nachází pozorovatel u těchto dvou stran, když už přišly k moci, řadu podobných rysů v uplatňování autority.

Podle druhého argumentu jsou nacionální socialismus a kapitalismus v zásadě neoddelitelné, protože nacionální socialismus je pouze režim, který si vytvořili kapitalisté, aby udrželi svou vlastní moc.

Tento argument je nesprávný, i když vychází z pravdivých faktů. Je pravda, že v předhitlerovském Německu mnoho kapitalistů, průmyslníků i bankéřů subvencovalo nacionálně socialistickou stranu, věřilo, že jí budou moci ovládat, a vidělo v ní prostředek obrany proti socialistické nebo komunistické revoluci. Ale v době, kdy se režim stal totalitním, nebyl naprosto kontrolován a řízen monopolisty. Průmyslníci a bankéři, zástupci bývalých vládnoucích tříd, byli ve své většině během poslední fáze hitlerovského režimu v opozici; po červenci 1944 byli obětmi čistky, svou povahou sice odlišné od čistek sovětských, ale dostatečné k důkazu, že politika prováděná hitlerovskou stranou u moci nebyla výrazem vůle kapitalistické třídy.

Podle třetího argumentu bojují komunisté a fašisté na život a na smrt. Opět je to argument nepopíratelný. Ale není to poprvé, kdy bratři bojují proti sobě. Proto tím není vyřešena otázka: do jaké míry jsou totalitní jevy společné těmto dvěma druhům stran, když se stanou pány vlády?

Přes vzájemný nelítostný boj uznaly někdy obě strany svou příbuznost. Když von Ribbentrop přijel v roce 1939 do Moskvy, mluvil o setkání dvou revolucí a Stalin mu oplatil zdvořilost, když pozvedl sklenici na zdraví kancléře Hitlera, který je tak milován německým lidem. Tato slova

nic nedokazují, leda to, že ti i oni mohou bez rozdílu používat toho nebo onoho jazyka.

Čtvrtý argument, stejného druhu jako tři první, se dovolává zásadní neslučitelnosti ideologií. Neuvádím v pochybnost pravdivost argumentu, ale znovu neřeším otázku. Je pravda, že podle komunistické ideologie je fašismus ztělesněním všeho, co je v dějinách špatného, je to nejhlubší úpadek lidské přirozenosti. Je pravda, že podle fašistické ideologie je komunismus vtělené zlo, absolutní nepřítel. Ale to, že na jedné straně je ideologie univerzalistická a humanitní, a na druhé straně nacionalistická, rasová a vůbec jakákoliv, jen ne humanitní, nedokazuje, že se tyto lidé ve jménu protikladných idejí neutíkají k srovnatelným praktikám. Dovolávat se protikladnosti idejí, když se provádí rozbor podobnosti nebo nepodobnosti praxe, znamená zůstávat mimo stanovený problém. Ti, kdo mluví o příbuznosti, chtějí právě ukázat, že ideologie a vznešené aspirace váží málo na vahách dějin a že se lidé řídí pohnutkami, které nezávisí na ideologiích. Odpovídá-li se tedy, že zde nemůže existovat hluboká příbuznost, protože si ideologie doslova protirečí, vyslovuje se předpoklad, že je vyřešen problém, o němž se diskutuje, problém, zdali ideologie určují praxi.

Ochotně dodávám, nikoli pro symetrii, ale myslím podle pravdy, že mě většina argumentů ve prospěch příbuznosti obou totalitarismů nepřesvědčuje o nic více z důvodů opačných, ale podobných těm, pro něž jsem odmítl argumenty předcházející.

Jisté podobné jevy se nacházejí ve známých obdobích dějin sovětského režimu i ve známých obdobích dějin režimu nacionálně socialistického. Jediná strana, oficiální ideologie, absolutní moc osoby číslo jedna, všemocná policie, ideologie, která se krok za krokem zmocňuje všech činností, policejní teror, to všechno bylo skutečně možné pozorovat v nacionálně socialistickém Německu právě tak jako v sovětském Rusku. Krajní forma nacistického teroru se projevila během války, řadu let po uchopení moci, právě tak jako krajní forma teroru v Sovětském svazu následovala bezprostředně po převzetí moci, ale objevila se o dvacet let později.

Druhým argumentem, který se uvádí pro potvrzení příbuznosti obou totalitarismů, je to, co jsem již odmítl, že totiž záleží pouze na moci, že ideje nemají žádný význam, a tím méně účinnost. Avšak stejně jako odmítám uznat argument o neslučitelnosti ideologií za rozhodující, nesouhlasím ani s argumentem, podle něhož víra komunistů v univerzální a humanitní hodnoty nic neznamená.

Dílem, které nejdůkladněji zdůvodnilo tezi o příbuznosti obou totalitarismů, jsou *Origins of totalitarianism* (Původ totalitarismu) od Hannah Arendtové, která srovnává Sovětské Rusko mezi lety 1934 a 1937 a hitlerovské Německo mezi lety 1941 a 1945. Bylo by však nespravedlivé směřovat srovnávání těchto dvou období, těchto dvou terorů se srovnáváním režimů jako celku.

Rozdíly i příbuznosti mezi těmito dvěma totalitarismy jsou nepopíra-

telné. Podobnosti jsou příliš patrné, než aby v tom bylo možno vidět pouhou náhodnost. Naproti tomu jsou zde rozdíly inspirace, idejí, cílů příliš evidentní, než aby bylo možno bez výhrad připustit zásadní příbuznost obou režimů. Zdůraznění příbuznosti nebo rozdílnosti závisí na četných okolnostech. Nikdy nelze dospět ke zcela jisté odpovědi, protože nacionálně socialistický režim neměl čas k tomu, aby se rozvinul tak jako režim sovětský. Ten už má svou historii, prošel četnými fázemi, je možno pochopit smysl postupných fází. Naproti tomu nacionálně socialistický režim poznal pouze šest let míru. Počínajíc rokem 1939 se zapletl do válečného dobrodružství, které určilo jeho konečný osud.

Ke zjištění relativního významu příbuznosti a rozdílnosti není možno se spokojit se srovnávací sociologickou analýzou, je nutno vzít v úvahu dvě další poznávací metody, historii a ideologii.

Historicky vyšel sovětský režim, jak víme, z revoluční vůle inspirované humanitním ideálem. Jeho cílem bylo vytvořit nehumánnější režim, jaký kdy dějiny poznaly, první režim, v němž by mohli všichni lidé dospět k plné lidskosti, kde by vymizely třídy, kde by homogenita společnosti umožňovala vzájemnou toleranci občanů. Ale toto hnutí směřující k absolutnímu cíli nezaváhalo před žádným prostředkem, protože podle doktríny mohlo pouze násilí vytvořit tuto absolutně dobrou společnost a protože proletariát byl v nemilosrdné válce s kapitalismem.

Z této kombinace vznešeného cíle a nemilosrdné techniky vzešly různé fáze sovětského režimu. První fáze, banální: občanská válka a politický teror, který občanskou válku doprovází. Pak druhá fáze, kdy se teror zmírňuje a kdy se poskytuje jisté místo soukromé iniciativě, fáze NEPU. Avšak v roce 1929 počíná třetí fáze, nová revoluce ve vlastním slova smyslu, to jest zásadní přeměna sociálních struktur, revoluce uskutečňovaná shora, státem. Režim provedl dvanáct let po svém vítězství druhou revoluci, která byla v jistém smyslu podle svědectví samých vůdců násilnější a vzrušenější než revoluce první. Tato druhá revoluce, kolektivizace zemědělství, přinesla podle samého N. Chruščova nové formy teroru, které on jako současný generální tajemník strany neodsuzuje; omezuje se ve své proslulé zprávě na tvrzení, že by snad bylo bývalo možné uskutečnit tuto revoluci s menšími náklady, avšak právě tak jako připouští teror proti nepřátelům strany, připouští teror proti vlastníkům půdy, proti rolníkům a kulakům, kteří odmítali kolektivizaci.

Co překvapuje, co je vlastním objektem analýzy, je fáze následující. Proč jsme počínajíc rokem 1936 svědky rozpoutání veliké čistky, nové fáze terorismu, ačkoli zemědělská revoluce byla vítězná, ačkoli režim nebyl ohrožen? Problém, který je rozhodující při výkladu sovětského terorismu, je v otázce: proč čistka, když je bitva vyhrána? Tuto otázku nekladou pouze západní vykladači, klade ji sám N. Chruščov. Podle něho je terorismus let 1934–1938, terorismus obrácený proti členům strany, počátkem kultu osobnosti a je rozpoután proto, aby přivedl na popraviště protivníky, které Stalin už porazil – což N. Chruščov považuje za zbytečné –, a po-

tom, aby postihl nejvěrnější stalinisty. Proč terorismus na úkor samých členů komunistické strany, kteří se neuchýlili od linie?

V tomto momentě nabízí N. Chruščov jedinou odpověď, jediný výklad: kult osobnosti. Ale právě zde se můžeme omezit na tvrzení, že tato formule nic nevysvětluje. Jak řekl velmi znamenitý marxista Togliatti, vysvětlení pomocí kultu osobnosti není marxistické. Vysvětlovat tak důležité jevy pomocí *jediné* osobnosti je způsob výkladu, který učení ex definitione nepřipouští.

Je možno pochopit nikoli velkou čistku samu nebo terorismus obrácený proti členům strany, ale *možnost těchto jevů*, vycházíme-li z akční techniky komunistické strany. Osobuje-li si strana právo používat násilí proti všem svým nepřátelům v zemi, kde se ve výchozím bodě nachází v menšině, odsuzuje sama sebe k pokračujícímu používání násilí.

Strana je teoreticky demokratická, ale demokratický centralismus spočívá v tom, že podstatná část moci přechází na její generální štáb. Ten je schopen zmanipulovat volby, zajistit, aby voliči byli určováni zvolenými; je také možno pochopit, že v tomto systému jde někdo až do konce a že se místo nějaké oligarchie stává pánem celé strany jediný člověk. V tomto bodě se N. Chruščov shoduje se západními sociology: Počínajíc jistým momentem se demokratický centralismus zvrhl v absolutní moc jednotlivce. Že je tento jev pochopitelný, to se mi zdá evidentní, ostatně jej pozoruhodným způsobem předvídal Trockij. Když Lenin v roce 1903 poprvé rozvinul ve své práci *Co dělat?* teorii demokratického centralismu, namítal proti ní Trockij přibližně toto: postavíte stranu na místo proletariátu, pak ústřední výbor na místo strany a nakonec generálního tajemníka strany na místo ústředního výboru a ve jménu proletariátu dospějete k neomezené moci jedince. Sám Trockij však nikdy plně nepřiznal správnost této své předpovědi.

Jinak řečeno, to, co umožnilo jevy označované jako „kult osobnosti“, nejsou pouze osobní vlastnosti jednoho člověka, ale také technika organizace a činnosti jedné strany, která existovala od počátku celého pohybu.

Jak se dospělo od možnosti ke skutečnosti? Proč byly tyto čistky? Co bylo jejich účelem a jaké byly jejich příčiny?

Způsobů vysvětlení velké čistky je mnoho. Najdeme je všechny ve vynikající malé knížce, která nese název *Russian Purge* (Ruská čistka);¹³ napsali ji švýcarský fyzik a ruský historik, kteří se setkali v jedné cele během velké čistky v letech 1936–1937 a kteří zde diskutovali o příčinách svého neštěstí. Tito dva lidé, kteří pak ze Sovětského svazu odešli, vypravují, že předmětem rozhovorů oblíbených mezi vězni v letech 1936 až 1938 byla právě velká čistka. V těchto rozhovorech shromáždili sedmáct teorií. Ušetřím vás jejich výčtu, ale uvedu základní funkce, které se

13 Beck, F. – Godin, W.: *Russian Purge and the Extraction of Confession* (Ruská čistka a získání doznání), New York 1951.

v Sovětském Rusku přikládaly velké čistce v jediném prostoru, kde vládla absolutní svoboda slova, totiž ve vězení.

Podle prvního výkladu byl hlavní příčinou vnitrostranický boj. Ve straně v oblasti moci probíhá politický boj srovnatelný s bojem ve všech stranách, boj charakterizovaný skupinami, frakcemi, rivalitou, opozicí. Frakce, která nakonec zvítězí, chce zpečetit své vítězství likvidací poražených frakcí.

Druhý výklad klade důraz na snahu po ortodoxii, která řídí činnost držitelů moci. Lidé, kteří v ideokratickém režimu vládnou, chtějí likvidovat nejen současné nepřátele režimu, nýbrž i nepřátele potenciální. Všichni, kdo jsou v podezření, že by se za jistých okolností postavili proti režimu, stávají se nepřáteli a jako s takovými se s nimi zachází. Zbývá lidé svázaní s minulostí, ti, kdo udržují vazby se zahraničím, jako třeba Židé, ti, kdo byli v určitém okamžiku nepřátelští vůči frakci, která zvítězila, jsou nakonec považováni za současné nepřátele a podle toho se s nimi zachází. Čistka byla technikou sociální profylaxe; jejím cílem bylo předem vyřadit kohokoli, kdo by za předem nepředvídatelných okolností mohl přejít do opozice. Tato technika dovedená až do konce ústí do jevů odporujících rozumu, ale je v ní možno přinejmenším najít pochopitelný záměr.

Podle jiného výkladu bylo důležitou funkcí čistek získat pracovní síly pro pracovní tábory.

A ještě podle dalšího výkladu je sovětská společnost současně byrokratická i revoluční, obsahuje jedinou hierarchii, která je současně hierarchií státní. Ale stát chce neustále měnit organizační formy. V sovětské společnosti všechno inklinuje ke stabilitě byrokratických forem; v ideologii naproti tomu všechno zapovídá sovětské společnosti přijímat kteroukoli formu za definitivní. Čistky jsou způsobem, jak udržovat revoluční dynamismus ve společnosti, kterou těžkopádnost táhne směrem k byrokratické krystalizaci.

Ríká-li se toto, a bylo by možno připojit ještě mnoho dalších hypotéz, zůstává nesporné, že čistka, tak jak byla provedena mezi rokem 1936 a 1938, byla naprosto iracionální, nebo chcete-li, nerozumná. Podle sovětských svědectví samých dezorganizovala armádu a správu. Počet důstojníků, kteří byli uvězněni nebo popraveni, se pohybuje mezi 20 000 a 30 000; maršál Rokossovski, který byl později polským ministrem národní obrany, byl v době čistek uvězněn; mnoho vysokých sovětských důstojníků, mezi nimi maršál Tuchačevskij, bylo popraveno. Čistka podobných rozměrů odporuje nejvyšším zájmům strany z toho prostého důvodu, že strana potřebuje, aby režim fungoval a aby armáda byla silná.

Zdá se mi také nezbytné připojit k předcházejícím výkladům působení nikoli kultu osobnosti, ale působení osobnosti. Aby pochopitelné funkce čistky takových rozměrů přešly ze sféry možnosti ve skutečnost, bylo třeba něčeho jedinečného, jednoho člověka, Stalina samého.

Ať je teorie dějin, kterou v tom nebo onom okamžiku přijímáme, jakákoli, je nutno brát v úvahu jedince. Je přinejmenším pravděpodobné, že

kdyby nebyl existoval Napoleon Bonaparte, byl by korunován jiný generál, ale je absolutně nedokazatelné a nepravděpodobné, že kdyby byl korunován jiný generál než Bonaparte, bylo by probíhalo všechno stejně. Právě tak je tomu v Sovětském svazu. Chápeme, jakým postupem mohl režim degradovat až k jevům, které zkoumám, ale kdyby nebyl existoval Stalin, nebyly by se asi objevily krajní formy ideologického deliria, politického teroru a ceremoniálu doznání. Netvrdím to, a nikdo to nemůže tvrdit, ale zdá se mi pravdivý výklad, který těmto jevům dávají sami Sověti, že kromě toho, co může být vysvětleno stranou, jejími ambicemi, její technikou, funkcí čistek v byrokratickém režimu, zasáhl nepředvídatelný fakt: osoba a role, kterou díky absolutní moci hrála.

Původně, historicky, se hitlerovský režim zrodil z jiné snahy, než je vůle komunistická; zrodil se ze snahy obnovit morální jednotu Německa a nadto rozšířit území, které měl německý národ k dispozici, tedy vést válku a dosáhnout výbojů. Nic z toho všeho není originální, je to opakování ambicí a iluzí císařů ve 20. století.

Po převzetí moci je „hitlerizace“ německého života postupná, velký terro se rozvíjí teprve během posledních let války. Člověk by měl sklon říci, že sama válka vysvětluje jevy teroru, ale fakta s tímto vysvětlením vůbec nesouhlasí. Teroristickým jevem, jehož příklad nám nabízí hitlerovský režim, je vyhlazení šesti milionů Židů za plné války, mezi lety 1941 a 1944. O tomto vyhlazení rozhodl jediný člověk na radu jednoho nebo dvou jiných; akce sama je právě tak iracionální vzhledem k cílům války jako velká čistka vzhledem k cílům sovětského režimu. Zatímco Německo bojovalo na dvou frontách, rozhodli se vůdcové režimu obětovat dopravní prostředky a značné materiální zdroje, aby byly usmrcovány hromadně, po miliónech, lidské bytosti.

Tento teroristický jev nemá v moderní historii precedens, nemá téměř precedens v dějinách. Ne že by nedocházelo v jiných epochách k velkému vraždění. Ale v moderních dějinách nerozhodl šéf státu chladnokrevně vyhladit průmyslovým způsobem šest milionů svých bližních. Obětoval zdroje, které mu mohly být užitečné pro vedení války, aby ukojil svou nenávist, aby za žádných okolností, ať by byl výsledek války jakýkoli, nemohl ti, které nenáviděl, přežít.

Cílem, který si stanovila nacionálně socialistická strana, bylo přetvořit mapu Evropy, vyhladit jisté národy považované za méněcenné, zajistit triumf tomu národu, který byl považován za vyšší. V tomto momentě zuřil terro ještě nepředvídatelnější než ten, který postihl sovětské občany. Jeho cíl je především jiný: Cílem, který si staví sovětský terro, je vytvořit společnost úplně odpovídající jistému ideálu, zatímco v případě hitlerovském je cílem prostě a jednoduše vyhlazení.

Právě proto, přecházejí od historie k ideologii, budu trvat na tom, že mezi těmito dvěma jevy je zásadní rozdíl, ať už jsou podobnosti jakékoli. Rozdíl je podstatný vzhledem k ideji, která inspiruje jeden i druhý čin;

v prvním případě je vyústěním pracovní tábor, ve druhém plynová komora. V jednom případě působí snaha vybudovat nový řád a možná jiného člověka jakýmkoli prostředky; v druhém případě čistě démonická snaha zničit nějakou pseudorasu.

Kdybych měl shrnout smysl těchto dvou akcí, navrhl bych asi tyto formule: pokud jde o sovětskou akci, připomenul bych banální poučku „cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly“; pokud jde o činy hitlerovské, řekl bych: člověk by dělal chybu, kdyby si kladl za cíl podobat se dravému zvířeti, protože by se mu to velmi snadno podařilo.

TEORIE SOVĚTSKÉHO REŽIMU

V předcházející kapitole jsem formuloval tři otázky týkající se jevu totality. První se týkala povahy vazeb mezi jednotlivými prvky, které dohromady vytvářejí totalitarismus. Druhá byla otázka příbuznosti nebo rozdílnosti různých druhů totalitarismu.

Zbývá nám pojednat o třetí otázce, o otázce originality totalitarismu ve vztahu k historickým precedentům. Odpovím na ni tak, že zběžně projdu teorie, které byly vypracovány o komunistickém režimu. Protože se komunistický režim dovolává marxismu, rozeberu nejdříve marxistické teorie sovětského režimu.

Začneme marxistickou teorií sovětského režimu, kterou formulují sami sovětští vůdcové, výkladem, který si dává Sovětský svaz sám. Tuto teorii v hrubých rysech známe: Revoluce byla proletářská, strana byla tlumočnickem a avantgardou proletariátu, sovětský režim buduje komunismus podle koncepce samého Marxe, ale je přitom ještě ve fázi socialismu, kde příjmy každého pracujícího odpovídají vykonané práci; v historické perspektivě však je možno spatřit fázi komunismu, kde bude rozdělování určováno potřebou.

Tato autointerpretace odmítá uznat důležitou skutečnost, která si vynucuje novou interpretaci, fakt, že revoluce označovaná za proletářskou proběhla v zemi, kde byl proletariát v menšině, kde byl kapitalistický vývoj teprve v počáteční fázi. V tomto bodě se všichni shodují, včetně Sovětů. Sám tento fakt není v rozporu s rozumným marxismem; je možno pochopit, jak se v zemi, kde kapitalistický vývoj nedospěl až do konce, mohlo podařit uskutečnit revoluci dovolávající se proletariátu. Lenin, Trockij, Stalin, všichni tento fakt vysvětlovali, ale ten nevyhnutelně vyvolává spoustu důsledků. Dnes už není možno považovat za evidentní nebo dokonce jen za pravděpodobné historické schéma klasického marxismu, podle něhož historický vývoj probíhá od feudalismu ke kapitalismu a od kapitalismu k socialismu. Ze sovětské zkušenosti je nutno vyvodit přinejmenším závěr, že dějiny mohou kapitalistickou fázi přeskočit. Hlavním cílem sovětského zřízení byl rozvoj ekonomiky, vybudování těžkého průmyslu, úkol, který Marx přisuzoval kapitalismu. Vědecká teorie by měla alespoň dokázat, že režim, který byl nastolen v Sovětském svazu a který je odpovědný za rozvoj výrobních sil, odpovídá režimu, který by měl vzniknout v zemích Západu jako dědic kapitalismu. Jinak řečeno, celkem

je možné v rámci široce chápaného marxismu trvat na proletářském charakteru revoluce v zemi, v níž je proletariát v menšině, nelze však tvrdit, že by se institucionální formy, kterých proletářská revoluce použila k vybudování těžkého průmyslu, objevily v zemích, kde mají fázi výstavby charakteristickou pro sovětský experiment za sebou. Když tedy vůdcové Sovětského svazu vydávají své zřízení za ekvivalent socialismu, jak jej chápal Marx, socialismu, který má vystřídát západní kapitalismus, dostávají se do rozporu se samým marxismem.

Druhou slabostí autointerpretace sovětského režimu je, že neobsahuje teorii politického režimu, tak jak v Sovětském svazu existuje. Říkat, že moc vykonává proletariát, je věta zjevně postrádající smysl. Moc nikdy nevykonávají milióny dělníků v továrnách, vykonává ji menšina lidí z masa a kostí, kteří jsou členy komunistické strany, a mezi nimi elita aktivistů. Je možné, že vůdcové strany vládou v zájmu proletářských a rolnických mas, ale režim není režimem, v němž je u moci sám proletariát, leda – opakují – v mytologickém smyslu, srovnatelném s tím, podle něhož vládl ve Francii v roce 1700 prostřednictvím Ludvíka XIV. sám Bůh. Substituce lidí, v jejichž jménu je moc vykonávána, lidmi, kteří skutečně nejvyšší transcendentní nebo imanentní moc vykonávají, je mytologická.

Při tomto nedostatku teorie státu kolísá autointerpretace režimu mezi řadou formulí. Podle jedné z nich neexistuje pluralita stran a idejí, protože společnost je homogenní. Podle jiné se s výstavbou socialismu třídní boj zesiluje. Zjevně je třeba volit mezi oběma teoriemi: je-li společnost homogenní, třídní boj se nezostřuje, a jestliže se třídní boj s výstavbou socialismu zostřuje, pak není společnost homogenní a monopol strany a propagandy je formou despotismu.¹⁴

Třetí základní slabinou autointerpretace je to, že nezahrnuje marxistický výklad totalitních jevů, které dnes přiznává sám generální tajemník strany. N. Chruščov podrobně vyložil, připojuje k tomu několik fantastických vět, co se dělo během poslední fáze Stalinovy vlády. Odhalil policejní teror obrácený proti členům komunistické strany v období kultu osobnosti. Přičítat takové jevy, jako je velká čistka nebo policejní teror, působení jediného člověka je těžko slučitelné s marxistickou filozofií dějin. Ta nevylučuje úlohu osobností, ale nepřipouští, aby bylo možno přepisovat jevy širokého dosahu, jako policejní teror třicátých let, výlučně jedinému člověku.

Poslední slabost této autointerpretace pramení z neurčitosti interpretů samých. Nikdy se neví, co považují doktrináři za přechodné a co za definitivní. Je jediná strana jevem omezeným na období výstavby socialismu? Nebo je sovětská demokracie určována monopolem jediné strany? Je oficiální ideologie vázána na potřeby socialistické výstavby? Nebo se snad ideologický monopol vysvětluje absolutní pravdou učení? Mezi

14 Jiný výraz, módní v roce 1965, je „všelldový stát“.

těmito dvěma tezemi sovětských doktrinářů váhají. Lze ostatně pochopit, proč. Byli jsme svědky přeměny politické strany, která v roce 1916 čítala několik tisíc lidí a jejíž vůdcové byli v exilu, sekty spiklenců, ve stát, který je pánem největšího impéria světa. Učení této strany se stalo oficiálním krédem 40 % lidstva. To všechno se stalo během čtyř desítek let. Od rozšíření islámu pravděpodobně neexistoval v dějinách tak rychlý a tak rozsáhlý poloduchovní, polopolitický vývoj.

Jak by teoretici tohoto křížáckého tažení, tak odlišného od jejich snů, nebyli nejistí, pokud jde o konečný smysl jejich vlastního dobrodružství?

Druhým marxistickým výkladem je výklad sociálních demokratů a zvláště menševiků.

V době revoluce v roce 1917, mezi svržením carismu v únoru a uchopením moci bolševickou stranou v listopadu, diskutovali menševici a bolševici o následující otázce: Je možno uskutečnit socialistickou revoluci před rozvojem kapitalismu? Na tuto otázku bolševici odpovídali bez váhání: ano; a dá-li se to tak říci, dokázali svou tezi úspěchem. Menševici byli možná lepší marxisté nebo alespoň brali marxismus vážněji. Oprávně se o texty dokazovali, že socialistická revoluce je nemožná v zemi, která nepoznala kapitalismus. Také sám Lenin tvrdil několik let před válkou, že socialistická revoluce není myslitelná v zemi, která nepoznala kapitalistický vývoj. Trockij se pak domníval, že kapitalistická fáze není nezbytná. Menševici tedy tvrdili, že socialistická revoluce je nemožná a dodávali: Kdyby se naneštěstí dělnické strany snažily uchopit moc a uskutečnit socialistickou revoluci, odsuzovaly by se samy k půl století despotismu.

Tuto kritiku formuloval v té době s největším důrazem velký znalec marxismu, papež II. internacionály, německý socialista Karel Kautsky. Od uchopení moci bolševickou stranou tvrdil, že nastolení absolutní moci menšinové strany ve jménu proletariátu je popřením socialistických nadějí; socialismus bez demokracie není socialismus. Kautsky v této době napsal větu, která zůstala slavnou: Nejde o diktaturu *proletariátu*, ale o diktaturu strany *nad proletariátem*. Právě na tuto argumentaci Lenin odpověděl ve své knížce *Renegát Kautsky*.

Rozpor mezi bolševiky a menševiky se na počátku století zdál podružný; bolševici i menševici tvořili dvě frakce v rámci ruské sociálně demokratické strany. Fakticky se rivalita mezi bolševiky a menševiky stala nesmiřitelnou, a lze pochopit proč. Každá z těchto dvou koncepcí dospěla po půl století k jistému typu režimu a oba typy jsou zásadně odlišné. Bolševici provedli revoluci, uchopili moc, vytvořili režim jedné strany, který menševici označují za protikladný demokracii. Pokud jde o menševiky nebo o sociální demokraty, neprovedli nikdy revoluci, ale uskutečnili reformy více nebo méně významné podle jednotlivých zemí v rámci toho, co komunistická strana nazývá kapitalismem.

Stojíme tu tedy, domnívám se, před historickou alternativou: Buď se směřuje k uchopení moci násilím a dospěje se k režimu, který nemusí

být nezbytně totožný s konkrétním ruským režimem, tak jak ho máme před očima, který však přinejmenším vylučuje formální a parlamentní svobody; nebo se odmítá násilí a přistoupí se na to, že se bude hrát hra více stran v rámci parlamentního zřízení, a věříme-li v tom komunistům – nevyjde se z kapitalismu. V jednom případě dále žije více nebo méně socializující demokracie, kterou jsem rozebíral v první části této knihy, zřízení více stran, v případě druhém se po revoluci, která se dovolává marxismu a proletariátu, ustaví režim jediné strany.

Existuje třetí možnost? Jako vždy se sní o třetí cestě, o revoluci, která by byla ekonomicky stejně radikální jako revoluce komunistická a přitom byla politicky stejně liberální jako revoluce anglických labouristů. Historicky objevili evropští sociální demokraté dvě cesty, nikoli tři. Proč tato třetí cesta existuje prozatím jenom v představách? Zůstáváme-li ve hře několika stran, je možno přikročit k významným reformám, ale ne k úplnému znárodnění výrobních prostředků a k úplnému plánování, což by znamenalo zlom v životním stylu a pohrdání legitimními zájmy jednotlivců i skupin. Dnes nemají bolševici a menševici už nic společného: Jedni reprezentují autoritativní, ne-li totalitní typ režimu, a druzí, i když se víceméně dovolávají marxistického učení, jsou začleněni mezi režimy ústavně pluralitní.

Třetí marxistická teorie sovětského režimu, teorie Trockého, má něco společného jak se sovětskou autointerpretací, tak se sociálně demokratickou kritikou; vypůjčuje si prvky z jedné i druhé teorie, aniž by s tou nebo s onou splyvala. Trockij začínal ospravedlněním uchopení moci v roce 1917, tvrzením o proletářském charakteru komunistické revoluce. Trval na tom, že revoluce může být proletářská před dozráním kapitalismu. Dodatečně se připojil ke koncepci demokratického centralismu, k diktatuře bolševické strany, ale když se jednou připojil, to jest v roce 1917, uznával bez výhrad legitimitu používaných prostředků.

Na rozdíl od ortodoxních komunistů kritizuje Trockij to, co nazývá byrokratickou degenerací. Když se však snažil vysvětlit svou vlastní porážku, byl příliš dobrým marxistou, než aby imitoval Chruščova a přijal teorii kultu osobnosti. Příčiny Stalinova vítězství jsou slučitelné s jistým druhem marxismu. Teorie, kterou Trockij navrhuje, je přibližně tato: Po vítězství revoluce byla dělnická třída vyčerpána, bylo nutno vytvořit byrokracii k řízení plánované ekonomiky a tato byrokracie se hlásila spíše ke Stalinovi než k Trockému, protože Stalin byl vzorem člověka, jakého si přála mít za vůdce. Trockij se svým učením o permanentní revoluci vyvolával mezi exbojovníky, kteří se usadili v jakémsi druhu thermidoru, znepokojení.

Vysvětlení Trockého kombinuje dvě schémata, marxistické schéma byrokracie, která se stala nezbytnou pro řízení plánované ekonomiky, a schéma revoluce, která se po násilné a teroristické fázi uklidňuje ve stalinismu, trochu podle způsobu, jak po krizi jakobinismu následoval thermidor.

Přinejmenším až do války v roce 1939 trval Trockij přes tuto kritiku stalinismu a byrokracie na tom, že sovětský režim je socialistický, protože je založen na kolektivním vlastnictví a na plánování. Sovětský stát, říkal, je státem socialistickým a proletářským, který nyní prožívá jevy byrokratické degenerace. V boji mezi buržoazní demokracií a sovětským zřízením považoval Trockij sovětský režim za bližší socialistickým ideálům. Ke konci svého života nicméně projevil některé pochybnosti o marxistickém schématu samotném; nevyklouval, že marxistická představa je nesprávná. Podle marxistické představy vyjde z revoluce, kterou uskutečnil proletariát, režim založený na kolektivním vlastnictví a plánování, což povede k osvobození lidstva. Trockij připomněl, jaké nebezpečí skrývá režim kolektivního vlastnictví a plánování bez demokracie a svobody lidí. Kdyby si proletariát neuvědomil své poslání, kdyby internacionalismus nevítežil nad krystalizací nacionalismu v Sovětském svazu, pak by bylo nutno říci, že je událostmi vyvrácena sama marxistická představa.

V teorii Trockého lze najít přinejmenším dvě slabiny. První je používání pojmu thermidor. Trockij se domníval, že stalinský režim je po bouřlivé fázi revoluce z roku 1917 ekvivalentem francouzského thermidoru po jakobínství. Avšak toto srovnání neplatí. Počínaje rokem 1929 přišla druhá revoluce: kolektivizace zemědělství a budování těžkého průmyslu. Nazývávat thermidorem fázi, která probíhá mezi lety 1929–1939, odporuje – zdá se – zdravému rozumu. Po thermidoru se rozpoutala obrovská chuť po požitcích, zatímco období 1929–1934 si vynutilo vzhledem k budování těžkého průmyslu krajní tvrdost.

Odpovíte, že revolucionáři, členové strany, chtěli bezpečnost a blahobyt. Ale velká čistka a terorismus se postavily těmto tužbám na odpor. Sovětská perioda, která odpovídá jakobínskému teroru, není pouze fáze z let 1917–1921, nýbrž také fáze 1934–1938.

Trockij nikdy přesně nevysvětlil, proč by měl být režim založený na kolektivním vlastnictví výrobních prostředků, plánování a jediné straně zároveň demokratický nebo liberální. Byl šokován byrokratickou nadvládou, kterou viděl v Sovětském Rusku. Privilégia, která si přisvojovali lidé u moci, odporovala v jeho očích podstatě socialismu. Vysněnému socialismu, budíž. V takovém režimu je však celá vyšší třída složena ze zástupců státu, to znamená, chcete-li, z byrokratů. Proč by třída, která měla v rukou veškerou moc, politickou i ekonomickou, neposkytla sama sobě materiální nebo morální výhody? Nikdy v dějinách neodmítla všemocná třída vytěžit ze svého postavení nějaký zisk.

Režim plánované ekonomiky je dobrý nebo špatný, lepší nebo horší než režim kapitalistický; o tom je možno diskutovat. Mimo marxistickou ideologii nelze najít žádný důvod, proč by si v takovém režimu vedoucí pracovníci ekonomiky, všichni v jistém smyslu státní úředníci, nevyhradili výhody srovnatelné s výhodami, které si zajišťují vedoucí pracovníci soukromých podniků na Západě; řečeno žargonem: „nevykořisťovali masy“.

Přejdu nyní k jiným marxistickým výkladům, avšak otevřeněji antikomunistickým než výklad menševický.

Nejzajímavější z heterodoxních marxistických interpretací je výklad amerického sociologa Karla Wittfogela, který nedávno uveřejnil v pozoruhodné knize nazvané *Orientální despotismus*. Teze této knihy, zhruba shrnuty, jsou tyto:

Sám Marx ve své předmluvě k práci *Ke kritice politické ekonomie* vymenoval různé výrobní způsoby. Kromě výrobního způsobu antického, feudálního a kapitalistického uvádí další výrobní způsob, který nazývá *asijským*. Ten byl považován, nejen podle Marxe, ale i podle Lenina, za zásadně odlišný od všech výrobních způsobů, které je možno najít v západních společnostech.

V tomto výrobním způsobu stát takřka pohlcuje společnost nebo je přinejmenším silnější než společnost, protože vedoucí pracovníci kolektivní práce jsou úředníky. Zemědělství vyžaduje pravidelné využívání vody řek. Proto v Egyptě nebo v Číně vzniklo ekonomické a sociální zřízení, v němž je stát ne-li vlastníkem výrobních prostředků, tedy přinejmenším organizátorem kolektivní práce. Privilegovaní jsou ti, kdo jsou tak nebo onak spojeni se státem nebo jej reprezentují.

Lenin si byl před revolucí z roku 1917 vědom nebezpečí, že by socialismus, místo aby vyústil v totální osvobození, o němž snil, mohl dovést lidstvo k tomu, co nazýval asijským výrobním způsobem. Zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a tržního mechanismu by vedlo k pohlcení společnosti státem a k přeměně těch, kdo řídí kolektivní práci, ve státní úředníky. Asijský výrobní způsob neobsahuje třídy v západním slova smyslu, ale byrokratickou a státní hierarchii.

Politická moc je absolutní, takřka sakralizovaná. Jeden vyslanec Velké Británie odmítl padnout na tvář před čínským císařem. Ceremoniál císařského dvora Říše středu zahrnoval padnutí na tvář, které člověk ze Západu považoval za nesnesitelné ponížení; symbolizovalo vzdálenost mezi posvěceným vládcem a jeho poddanými.

Teorie orientálního despotismu a hydraulické společnosti může být označena za marxistickou. Infrastruktura je vytvářena nezbytností regulovat řeky a centralizovat administrativní funkce. Ruská společnost byla podle této koncepce před revolucí poloasijská, což sám Lenin byl ochoten připustit.

V této hypotéze by bylo nutné zřít se jednotného schématu historického vývoje. Klasická marxistická teorie udává proces, který jde od feudalismu ke kapitalismu a k socialismu, eventuálně s přeskočením kapitalistické etapy. Připustíme-li realitu asijského výrobního způsobu, bylo by třeba uznat dva typy společností, zásadně odlišné, a dva druhy vývoje.

Velká impéria Asie a Blízkého východu, založená na tomto výrobním způsobu, byla mimořádně stabilní. Tato společenská struktura je současně jednoduchá i pevná. Stát do sebe absorbuje všechny řídicí funkce společnosti a vyřazuje střediska nezávislých sil. Protože řízení práce přísluší

státu a jedině státu, je společnost současně homogenní i hierarchická. Společenské skupiny se liší způsobem života, stylem existence, ale žádná nemá vlastní moc, protože jsou všechny začleněny do struktury státu.

Některé z charakteristických znaků těchto byrokratických impérií se zjevně znovu objevují ve společnosti sovětského typu: Stát – jediná řídicí síla kolektivní práce, státní byrokracie – jediná privilegovaná třída, antagonismy bez třídního boje v západním slova smyslu. V loňském kursu jsem uvedl, že třídní boj v západním slova smyslu vyžaduje nejen pluralitu společenských skupin v horizontální rovině, nýbrž schopnost těchto skupin se organizovat a klást požadavky. Ve společnosti sovětského typu jsou způsob života a úroveň příjmů různé podle jednotlivých skupin, ale žádná skupina nemůže být autonomní, žádná se nemůže vzepřít proti jiným skupinám postaveným v téže rovině, všechny patří k jediné hierarchii. Tento způsob společenské organizace není přechodný nebo nahodilý jev, nýbrž nevyhnutelný důsledek zrušení soukromého vlastnictví a odstranění jakéhokoli mechanismu trhu. Tyto dvě radikální přeměny vedou k tomu, že ředitel podniku je státním úředníkem a že se jednotlivec podílí na moci nebo na bohatství pouze v té míře, v níž je příslušníkem státní privilegované třídy.

Pokud jde o tuto teorii, u níž se omezují na velmi stručné shrnutí, vznikají zde dvě otázky.

Asijské despotismy, které jsme poznali v minulosti, byly vázány na společnost ekonomicky stacionární. Mohou se tytéž jevy opakovat a trvat v progresivní společnosti industriální?

Ideologický fanatismus a policejní teror jsou jevy spíše revoluční než byrokratické. Lze vysvětlit jisté charakteristické rysy sovětského zřízení, které jsem analyzoval v posledních lekcích, precedentem asijské společnosti?

Přecházíme tak k poslední marxistické teorii, nebo spíše k teorii neo-marxistické.

Ta se objevuje kupříkladu v knihách Isaaka Deutschera, který je, pokud jde o ideové zaměření, trockistou. Trockij je jeho hrdina a Deutscher uznává jako on, že revoluce komunistického typu odpovídala historické situaci Ruska. Potom zdůvodňuje industrializaci marxistickou terminologií; industrializace byla nezbytná v Rusku 1930, obklíčeném nepřáteli, ohroženém agresí. Režim musel co nejvíce urychlit vybudování těžkého průmyslu, aby odvrátil zahraniční nebezpečí a aby uspokojil potřeby moderní společnosti.

Právě proto byl Stalin člověkem, který odpovídal dané situaci. Deutscher, stejně jako sám Trockij, nechce vysvětlovat porážku svého hrdiny nějakými náhodnými příčinami. Několikrát píše, že Trockij byl po všech stránkách lepší než Stalin, byl lepším řečníkem, inteligentnějším, lepším marxistou, lepším vojenským odborníkem. Srovnával-li se pouze zásluhy obou mužů, měl zvítězit Trockij. Stalin ho přesto porazil, protože dějiny potřebovaly takového Stalina, a ne takového Trockého.

Výklad mě nepřesvědčuje. Jsou zajisté přednosti, které měl Stalin a které byly asi rozhodující: vyšší pozice, protože byl generálním tajemníkem strany, a lepší taktika. Dovedl manipulovat komunistickou stranou lépe, než to byl schopen dělat Trockij. Ti, kteří jsou úspěšní v byrokratické straně nebo v byrokratickém státě, nejsou nutně nejlepší teoretici nebo nejinteligentnější lidé, ale ti, kdo dosáhnou podpory členstva nebo vůdců strany. Není asi třeba dovolávat se historických zákonů, aby bylo možno vysvětlit, proč strana dala nakonec přednost Stalinovi před Trockým.

Ať už je tomu jakkoli, neomarxistický výklad pokládá to, co se stalo v sovětském Rusku, za důsledek historické situace a především období industrializace, jímž Rusko procházelo. Avšak místo toho, aby po způsobu ortodoxních Sovětů říkali „Vybudovali jsme socialismus“ – což odporuje marxismu, protože socialismus může nastoupit teprve po rozvoji výrobních sil – neomarxisté říkají „Rusko vybudovalo těžký průmysl“, což Západ udělal již dříve. Avšak aby se k tomu dospělo rychleji, bylo Rusko nuceno použít hrozných metod. Aby Stalin vyrval Rusko z barbarství, použil barbarských prostředků. Staré základy barbarství byly takřka vyneseny na povrch v tragické situaci industrializace. Ovšem tou měrou, jak se budou rozvíjet výrobní síly, budou mít Marxovy socialistické naděje stále větší šanci na uskutečnění. Nebo také, řečeno ještě otevřeněji, demokratizace sovětského zřízení bude tím pravděpodobnější, čím větší bude rozvoj výrobních sil.

Tato neomarxistická teorie se znovu vrací k vysvětlování despotického nebo tyranského charakteru sovětského režimu jednak nutností industrializace, jednak vlivem ruského kulturního prostředí. Současně udržuje socialistickou naději, odkazující uskutečnění demokracie na dobu, kdy výrobní síly budou dostatečně rozvinuty, aby to umožnilo zvýšení životní úrovně.

Tato teorie vysvětluje přesně vzato jevy současné s prvním pětiletým plánem a s kolektivizací v zemědělství; nevysvětluje velkou čistku ani ideologický a policejní teror, protože první pětiletý plán skončil úspěšně a protože podle tohoto způsobu výkladu mělo Rusko logicky vstoupit do období stabilizace.

I. Deutscher vysvětluje velkou čistku, procesy, doznání starými tradicemi Ruska; nebere v úvahu důležitý aspekt režimu: vazbu mezi ideologickou ortodoxií a stálým udržováním teroru.

Konečně se mi nezdá, že by byla prokázána souběžnost hospodářského pokroku a demokracie. Sovětský režim bude pravděpodobně méně nemilosrdný k rozdílným názorům a k diskusi, když dosáhne vyšší úrovně rozvoje výrobních sil. Je však neopatrné tvrdit, že ekonomický rozvoj stačí sám o sobě k tomu, aby podpořil režim politicky demokratický. Jde zde o zjednodušující představu, podle níž daný ekonomický vývoj stačí k tomu, aby se automaticky vytvořil jistý typ politického režimu.

Jaké závěry lze vyvodit z tohoto přehledu teorií?

Teorie sovětského zřízení musí být komplexní; rozdílné aspekty toho-

to režimu nelze vysvětlit ani jediným schématem, ani jedinou příčinou. Bolševici mají zásluhu na tom, že objevili techniku industrializace před nimi neznámou, o níž neměli předem jasnou představu. Tuto techniku uplatnil politický režim, který je kombinací absolutní moci jednoho nebo několika lidí a početné byrokracie, vykonávající všechny funkce technického, ekonomického, administrativního a ideologického řízení ve společnosti.

Tento byrokratický absolutismus nemůže nepřipomínat byrokratické absolutismy minulosti. Rada asijských impérií obsahovala podobné instituce. Ale tento režim obsahuje také pozůstatky svých revolučních počátků. Rozporný a strhující charakter mu dodává právě to, že byrokratický absolutismus nevylučuje revoluční vůli. Stále jej oživuje snaha po expanzi ideologické i mocenské, zachovává si ideologický monopol, vnucuje všem občanům ortodoxii.

Despotismy minulosti se dovolávaly náboženství, sovětský despotismus se dovolává ideologie západního původu, která tvrdí, že je vědecká, a která spočívá na realitě samé. Tak vzniká originalita syntézy: k běžným rysům byrokratických despotismů se připojuje snaha revoluční strany po změnách a ideologie racionalistické inspirace, která tvoří sama sebou kritiku skutečnosti.

Konečně moderní industriální společnost dala sovětskému režimu akční prostředky, jimiž nedisponoval žádný despotismus minulosti, monopol přesvědčovacích prostředků a nové techniky psychologického působení.

Asijský despotismus neobsahoval požadavek vytvořit nového člověka a očekávat konec prehistorie.